

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора філологічних наук, професора В. А. Глуценка
про дисертацію Короткої Ірини Миколаївни
«Семантична організація лексичних гнізд зі значенням 'рости',
'збільшуватися' у германських, слов'янських та балтійських мовах»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних
наук за спеціальністю 10.02.15 – загальне мовознавство

У наш час провідним для розвитку індоєвропейської компаративістики стало розширення діапазону інтересів цієї царини мовознавства за рахунок завдань, пов'язаних з дослідженням лексики: повноправним об'єктом порівняльно-історичних студій стало слово в єдності його форми та значення. Виникла діахронічна й поліхронічна лексикологія з максимальним заглибленням у давнину.

Сучасна методологія лінгвогенетичних досліджень, яку пов'язують з порівняльно-історичним методом, спрямована на переосмислення прийому генетичного ототожнення фактів, процедури лінгвістичної реконструкції, прийомів хронологізації й локалізації мовних явищ та їхніх системно пов'язаних сукупностей. Як відзначав Е. А. Макаєв, найбільш суттєва частина операційного компонента порівняльно-історичного методу – процедура лінгвістичної реконструкції – потребує перегляду. У цьому контексті необхідно з нових позицій дослідити таку проблему діахронічної лексикології, як гніздуутворення (гніздування). Слід відзначити, що процес гніздуутворення має двобічну природу: з одного боку, він виконує систематизуючу функцію, з іншого, дає можливість обґрунтувати вірогідність реконструйованого етимона (О. С. Мельничук, В. М. Ярцева) як на рівні певної групи мов, так і на рівні мовної сім'ї (напр., індоєвропейської). Виникнення самої ідеї гніздового підходу як різновиду лінгвістичної методики можна пов'язати з працями М. В. Крушевського, хоча гніздовий опис як спосіб викладу мовного (зокрема лексикографічного) матеріалу з'явився значно раніше.

У цьому контексті не викликає сумнівів актуальність поданої до захисту кандидатської дисертації І. М. Короткої.

Авторка добре обґрунтувала наукову новизну дослідження; вона видається безсумнівною.

Роботу присвячено дослідженню закономірностей семантичних зрушень, які відбувалися в індоєвропейських лексичних гніздах із значенням 'рости', 'збільшуватися' в мовах германської, слов'янської та балтійської груп індоєвропейської сім'ї. Ці зрушення (реально зафіксовані або реконструйовані в лексиці германських, слов'янських і балтійських мов), як відзначає дисертантка, і виступають предметом поданого дослідження.

Його матеріалом стала значна за обсягом лексика різної хронології, представлена 59 мовами (діалектами) відповідних груп. Цінним видається те, що для верифікації семантичних зрушень (шляхом звернення до типологічно близьких випадків) авторка залучила й лексеми зі споріднених і неспоріднених мов; фактологічна база дослідження складається з 3749 словоформ, фразеологізмів, що мають 5428 семем. Матеріал добирався із словників (різних типів) і досліджень з етимології, порівняльно-історичного мовознавства, семасіології (понад 80 джерел).

Дисертація І. М. Короткої має чітку й логічну структуру. Вона складається з переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів з висновками до них, загальних висновків, списків використаної літератури та використаних джерел, додатків.

У вступі розкрито актуальність теми, чітко сформульовано мету, завдання роботи, вичерпно охарактеризовано об'єкт і предмет дослідження, наукову новизну, теоретичну та практичну цінність одержаних результатів, наведено відомості про апробацію положень та результатів праці.

У першому розділі – «Гніздовий метод дослідження лексики у мовознавстві й принципи порівняльно-семасіологічного аналізу групи

лексичних гнізд із базовим значенням 'збільшуватися', 'рости'» – з'ясовано історію гніздового принципу опису системних відношень у лексиці, подано характеристику поняття гнізда слів, його організації, проаналізовані наявні в лінгвістиці підходи до його визначення, описано методику аналізу значень слів, утворених у групі синонімічних лексичних гнізд.

Хотілося б відзначити стислий і водночас ґрунтовний виклад історії гніздового опису системних відношень у семантиці лексичних одиниць (1.1), який, з нашого погляду, становить інтерес не тільки для етимологів, а й для лінгвістичарів. Відзначимо звернення дисертантки до книги М. В. Крушевського «Очерк науки о языке» (1883), де принцип системної організації мовних одиниць отримав психологічне підґрунтя (твердження про два типи асоціацій – за подібністю й за суміжністю). Авторка справедливо відзначає, що теоретичні основи гніздового методу в індоєвропеїстиці були закладені О. С. Мельничуком. Заслуговує на увагу виділення дисертанткою етапів становлення відповідної методики (студії Ф. Міклошича, В. Ягича, О. О. Шахматова, Е. А. Макаєва, Ю. В. Откупщикова, В. М. Топорова, Ж. Ж. Варбот, В. В. Левицького, Т. О. Черниш, П. Перссона, Е. Бенвеніста, Е. Френкеля та ін.).

І. М. Коротка, безперечно, має рацію, стверджуючи, що основним об'єктом синхронного опису системи значень спільнокореневих слів, закономірностей їхнього існування є лексичне гніздо в сукупності всіх відношень між його компонентами. Це рівень сучасної мовної реальності. Натомість послідовна зміна синхронних станів одного лексичного гнізда у межах певної наукової методики може бути визначена як етимологічне гніздо, тобто об'єкт, який становить рівень теорії, сприяючи кращому пізнанню сучасного стану функціонування лексичних одиниць (1.2).

Так само переконливою є теза про те, що лексичне гніздо відбиває принцип мовної ієрархії, що формується в мовному часі. Дисертантка дотримується погляду на етимон як на корінь, що виділяється

етимологічним шляхом у сукупності лексем різних мов однієї сім'ї. Після визначення етимона робиться другий крок – реконструкція його прамовної (у дисертації – праіндоєвропейської) форми, тобто того матеріального стану, який став початковим в історії гнізда. Наявність цього кореня у складі цих слів, власне, й дає підстави вважати їх генетично тотожними. І. М. Коротка дискутує з Л. Х. Харасвою щодо тези про етимон як про «когнітивну модель, тобто першосмисл» На думку дисертантки, навряд чи доцільно говорити про першосмисл: практика опису й лінгвістичної реконструкції етимологічних гнізд спонукає до висновку не про окремий концепт, а про суму значень, які синхронно існували на різних етапах історії лексичного гнізда (у тому числі в праіндоєвропейську добу, що тривала певний час). І ця сукупність значень характеризує різні концепти (1.3).

Важливо, що спеціальний підрозділ присвячено джерелам і принципам добору матеріалу. Авторка пише про етимологічні й історичні словники, словники діалектної та нормативної лексики. Використання в межах запропонованої методики кожного з джерел має свою специфіку, що доводиться спеціальним обґрунтуванням у відповідному пункті підрозділу 1.4.

Аналіз історичних змін у семантиці групи синонімічних гнізд і алгоритм моделювання цих змін подається у вигляді теоретичних принципів, кожен з яких відбиває певний аспект дослідницької процедури (1.5).

Значну увагу в розділі приділено верифікації результатів дослідження та використанню типологічних аналогій (1.6).

Другий розділ – «Лексичні гнізда з базовою семантикою 'набрякати, пухнути, роздуватися' у германських, слов'янських та балтійських мовах» – присвячено 1) системному опису семантики германської, слов'янської та балтійської лексики, сформованої в лексичних гніздах з базовою семантикою 'набрякати, пухнути, роздуватися';

2) побудові схем значеннєвих зрушень; 3) з'ясуванню невикористаних семантичною системою гнізда векторів семантичного розвитку; 4) з'ясуванню імпліцитних значень між кластерами семем.

Зокрема, авторкою наведено етимологічну орієнтацію праїндоевропейського кореня **oid-/*aid-* 'набрякати', 'збільшуватися', подано 10 моделей розвитку семантики відповідної германської лексики, розглянуто генетично тотожний слов'янський матеріал, представлений 7 моделями; крім того, пропонується пояснення розвитку значення за допомогою моделювання 8 схем, розглядаються можливості побудови схем розвитку значення на основі залучення семантичних аналогій. І. М. Коротка подає розподіл моделей за принципом наявності/відсутності образного компонента (метафоричні й неметафоричні семем), опис нереалізованих семантичних потенцій та опис імпліцитних значень, «законсервованих» у системі лексичного гнізда.

За такою ж схемою охарактеризовано інші виділені дисертанткою праїндоевропейські корені із зазначеною семантикою (2.2–2.4).

В окремому – третьому – розділі І. М. Коротка розглянула лексичне гніздо **bheu-, bheuə-* 'рости, розвиватися', 'бути, існувати', 'жити, населяти'. Це пов'язане зі специфікою семантичної організації його конститутивних одиниць, що суттєво відрізняється від системи значень інших (охарактеризованих у другому розділі) чотирьох гнізд. Проблема системних відмінностей між «виразно культураною» семантикою одиниць гнізда **bheu-* та лексичними значеннями одиниць інших гнізд при спільній для всіх сумі базових смислів частково розв'язується, якщо припустити закріпленість похідних цих лексичних сімей за різними функціональними різновидами мови. Авторка порівнює, з одного боку, мову побутового спілкування (одиниці всіх розглянутих гнізд, крім **bheu-*) і «високу» мову поезії, права. І. М. Коротка подає 12 моделей семантичних зрушень у германських, 33 моделі в слов'янських і 14 моделей у балтійських прикладах. Дисертанткою виділено 11 типів розвитку

значення, наведено 4 приклади нереалізованих семантичних переходів і обґрунтовано опозицію ігерентних і когерентних значень. Як відзначає авторка, ігерентні значення зумовлені реалізацією генетичної програми, закладеної в лексичному гнізді. Вони представлені меншою кількістю одиниць (16 моделей). Когерентні значення набуваються в процесі розвитку суспільства; у рецензованій роботі вони представлені 35 моделями. Абсолютна меншість значень першого типу вказує на поступове затухання генетичної програми. І навпаки, закріпленість одиниць гнізда **bheu-* за мовою «високого стилю» (первісно – мовою поезії, в надрах якої утворювалися суспільна лексика) спричинилося до семантичного відриву одиниць розглядуваного гнізда від одиниць інших синонімічних гнізд (3.1–3.6).

На початку дослідження І. М. Коротка висунула його гіпотезу (с. 20–21). Вона полягає, по-перше, у можливості виділення системних збігів у семантичній організації групи лексичних гнізд із синонімічними коренями, по-друге, у поясненні однакового вектору й результатів семантичного розвитку кількох різнокореневих груп слів реалізацією в них спільної «генетичної програми», яку охарактеризовано в роботі як суму первинних смислів, здатних утворювати однакові ланцюжки семем незалежно в різних гніздах у різні періоди їхнього «життя». Ознакою такої програми, з одного боку, є наявність у семантичній організації гнізд імпліцитних семем, відсутніх в описах відомої суми значень слів, однак цілком реальних з огляду на утворені від них вторинні значення; з іншого боку, доцільно говорити про вибіркковість реалізації такої «програми» в різномовних одиницях гнізда: в одній групі мов давній семантичний потенціал отримує втілення, в інших – ні («генетична програма» вичерпується).

Дисертантка на численних прикладах переконливо показала, що завдяки етимології можна «повернути» в систему семантичних відношень слів у гніздах цілі пасма, ланцюжки значень, які в певний період історії

мови «випали» з неї разом з відповідними лексемами через процеси деетимологізації чи просто їхню надмірну семантичну відокремленість, звідки їх сприйняття як неспоріднених форм. Із «поверненням» лексем до їхнього лексичного гнізда лінгвісти отримують можливість пояснити логіку формування, послідовність виникнення значень тих слів гнізда, чия семантична історія до цього була незрозумілою.

У загальних висновках лаконічно й вичерпно викладено основні результати праці.

Важливо підкреслити, що І. М. Коротка подає перспективні напрями подальших наукових пошуків. Ідеться про вдосконалення методики опису розглянутих лексичних гнізд за рахунок деталізації аналізу їхньої семантичної історії та розширення порівняльного фону, що теоретично підведе до констатації універсальних і унікальних явищ не лише для певного гнізда, а й для цілої категорії слів різних мов, об'єднаних спільністю їхньої семантичної історії; крім того, дисертантка акцентує увагу на контрастивно-типологічному описі специфіки формування значення назв реалій культурного побуту носіїв індоєвропейських мов, лексем на позначення специфіки їхнього світосприйняття, на поглибленні засад методики побудови семантичних моделей.

Рецензована дисертація належним чином апробована на 6 наукових конференціях; результати дисертаційного дослідження викладено у 10 одноосібних наукових публікаціях: 8 статей опубліковано у фахових збірниках наукових праць (Україна), 2 – у закордонному періодичному виданні (Польща).

Необхідно відзначити ідентичність змісту автореферату й основних положень дисертації. Дисертацію та автореферат оформлено відповідно до вимог.

Отже, ознайомлення з рецензованою дисертацією переконує в тому, що вона є завершеною й оригінальною науковою працею. І. М. Коротка висвітлила й обґрунтувала нові теоретичні й практичні результати

загальної лінгвістичної проблематики, що є науково достовірними. Дисертація за своїм змістом відповідає паспорту спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство.

Водночас у роботі є й окремі недоліки, у зв'язку з чим вважаємо за потрібне висловити певні зауваження.

1. Викликає заперечення експлікація методів дослідження (с. 19 дисертації та с. 2–3 автореферату): а) авторка пише, зокрема, про «метод коментування і порівняльного аналізу словникових дефініцій», «метод лінгвістичного моделювання», «метод фронтального обстеження дефініцій словників різного типу (суцільне статистичне анкетування)». Проте таке трактування видається застарілим. Аргументів на його користь дисертантка не навела. З нашого погляду, доцільно говорити про відповідні *прийоми*. Такий підхід детально аргументовано в низці наших публікацій, серед яких можна назвати статтю «Лінгвістичний метод і його структура», опубліковану в журналі «Мовознавство» (2010. – № 6. – С. 32–44). У цій статті подано й обґрунтовано гетерогенну концепцію лінгвістичного методу (прийоми й процедури входять в операційний компонент методу) та, зокрема, доведено, що лінгвістичне моделювання доцільно розглядати як прийом у складі різних лінгвістичних методів (дехто з мовознавців, зокрема О. О. Селіванова, інтерпретує моделювання як метод, проте належна аргументація не наводиться); б) І. М. Коротка пише про «етимологічний» метод, розуміючи під ним «прийом реконструкції значень». Аргументів щодо виділення такого методу дисертантка не подає. У зв'язку з цим відзначимо, що лінгвістична реконструкція входить в операційний компонент порівняльно-історичного методу, будучи найбільш суттєвою його частиною (про що ми писали на початку відгуку). Однак І. М. Коротка залишає за порівняльно-історичним методом лише «визначення генетичної спорідненості, встановлення відносної хронології мовних явищ, зовнішнє і внутрішнє порівняння мовних одиниць»; в) є всі підстави говорити про реалізацію в дисертації

принципів історизму, причиновості й системності, які в низці наших праць, насамперед у монографії «Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.)» (1998), кваліфіковано як принципи порівняльно-історичного дослідження. Згадка про це, безумовно, посилила б методологічну спрямованість роботи І. М. Короткої.

2. Зауваження, викладені в пункті 1, примушують нас звернутися до Списку використаних джерел. У ньому 150 позицій. Ми не стверджуємо, що цього замало: така постановка питання була б некоректною. Ідеться про те, що цей перелік міг би бути повнішим (і, відповідно, текст дисертації у певних своїх виявах був би змістовнішим). З нашого погляду, було б не зайвим використання в дисертації а) деяких студій загальнолінгвістичного спрямування, зокрема праць О. О. Селіванової, серед яких можна назвати, напр., її книгу «Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія» (2006): пам'ятаємо про те, що на захист подано працю із загального мовознавства; б) праць з історії мовознавства (як відзначалося, в розділі І подано лінгвоісторіографічний матеріал), присвячених хоча б ключовим постатям – М. В. Крушевському та О. С. Мельничуку; прикладом можуть бути книга Л. К. Байрамової, Г. Г. Тазеєва «Казанская лингвистическая школа: Н. В. Крушевский и интерпретация его идей отечественными лингвистами» (2010) і статті з колективного збірника наукових праць «Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (до 90-річчя з дня народження)» (2012); в) студій з індоєвропеїстики, напр. книги І. М. Тронського «Общеиндоевропейское языковое состояние: вопросы реконструкции» (1967); г) праць, присвячених проблемам семасіології, зокрема історичної; серед них книга В. В. Левицького «Семасиология» (2006). Не зовсім зрозуміло, чому дисертантка, посилаючись на книгу Г. А. Климова «Вопросы методики сравнительно-генетических исследований» (1971. 87 с.), не бере до уваги більш пізню монографію того ж автора «Основы лингвистической компаративистики» (1990. 168 с.), де

матеріал викладено повніше; чому І. М. Коротка залучає працю О. О. Шахматова «К истории звуков русского языка: о полногласии и некоторых других явлениях» (1903), віддаючи їй перевагу над іншими, у фактологічному й методологічному планах не менш цікавими (у контексті розглядуваних у дисертації питань) працями російського мовознавця, такими, наприклад, як «К истории звуков русского языка: общеславянское ä» (1901), «К истории звуков русского языка: смягченные согласные» (1901), «Русское и словенское аканье» (1902) і, насамперед, класичний «Очерк древнейшего периода истории русского языка» (2015).

3. У Загальних висновках говориться про те, що «гніздовий підхід до вивчення лексики в індоєвропейському загальному й порівняльно-історичному мовознавстві за відносно короткий термін пройшов шлях у чотири етапи» (с. 187). Проте у викладі матеріалу (розділ 1) такої чіткості немає. Тут авторка пише не про перший етап, а про «перші ознаки спроб системного аналізу групи спільнокореневих слів»; четвертий етап названо «сучасним рівнем» (с. 24–30).

4. У роботі є окремі пунктуаційні й друкарські помилки (с. 23, 38, 40, 142, 185 та ін.).

5. Авторка не завжди дотримується правил милозвучності (с. 41, 66, 83, 106, 147 тощо).

6. Бібліографічний опис у Списку використаних джерел не завжди відповідає вимогам (с. 195, 197, 201, 205, 207 та ін.). Список використаних джерел сформований здобувачкою в алфавітному порядку, проте трапляються порушення цього принципу: на с. 196 праці Едельмана Д. И. й Эккерта Р. (російською мовою) розташовано між студіями таких авторів, як Джумманова Д. Т. і Жлуктенко Ю. А. (також російською мовою); на с. 198–199 автореферат дисертації такої авторки, як Колесова И. Е., подано перед монографією Климова Г. А.

Зроблені зауваження не стосуються концептуальних положень рецензованої праці, мають частковий характер, тому не можуть вплинути на рішення про високу оцінку проведеної дисертанткою роботи.

Вищесказане дає нам усі підстави стверджувати, що дисертація «Семантична організація лексичних гнізд зі значенням 'рости', 'збільшуватися' у германських, слов'янських та балтійських мовах)» цілком відповідає вимогам, зазначеним у «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., а її авторка, Ірина Миколаївна Коротка, заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук із спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство.

Відгук обговорено й затверджено на засіданні кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету (протокол № 3 від 4 жовтня 2018 р.).

Офіційний опонент завідувач кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету доктор філологічних наук, професор

4 жовтня 2018 р.

В. А. Глущенко В. А. Глущенко

Підпис проф. Володимира Андрійовича Глущенко засвідчую.

Начальник відділу кадрів Донбаського державного педагогічного університету

4 жовтня 2018 р.

Є. С. Сілін

Є. С. Сілін